

Dziibil u toj o'ol almehen- jets' o'ol kaajo'ob yetel máasewáal kaajo'ob

Versión en maya

K'aalal

E'sajil	39
Toj o'olal almehen- jets' o'ol	40
Toj o'olal almehen- jets' o'ol u cajnaalilo'ob kaajo'ob yetel maasewa'al kaajo'ob	40
Toj o'ol almehen kajnaalo'ob Mexico	40
¿Ba'ax le kaajo'ob yetel le maasewa'al kaajo'ob?	40
Toj o'olal almehen- jets' o'ol maasewa'al kaajo'ob	42
Toj o'ol ti u jejeláasi	43
Toj o'olal ma' u cha'ap'ecta'a	43
Toj o'olal halk'ab halal	43
Toj o'olal tak'al	43
Ma' talán ko'olelo'ob yetel maasewa'al winiko'ob ti' uts	44
Toj o'olal k'aat chi'	44
Toj o'olal maasewa'al t'an	45
Le Takpahal ti' almehen	46
Xot' o'ol tiáal u Bala u Toj o'ol Almehen- Jets' O'ol Maak	47
¿Ba'ax naj u betik le kaajo'ob wa u kajna'alilo'ob wa ma' tu chimpoltáa u toj o'ol almehen- jets' o'ol?	50
Yáax. U hala'achi jets' o'ol yumi	50
Ka' tsuk. Noj ka'ancheil jets' o'ol kaj wa noj kaj	51
Óox tsuk. Noj Najil Cuchkabil u Noj Ka'ancheil Jets' O'ol u Muk'i Tak Jo'ol Molay	51
Kan tsuk. Noy Najil Nojoch Ka'ancheil Jets' O'ol u Muk'i Tak Jo'ol Molay	52

Jun p'eel ba'ax sen k'anán ti' u bala u toj o'ol	
almehen- jets' o'ol tiáal le kaajo'ob yetel máasewáal kaaj	53
¿Ba'ax uch Cherán?	53
SUP- JDC-325/2014. Ba'ax úch San Jacinto Yaveloxi, lu'umil Santiago Choapám	54
Cuchilo'ob jets' o'ol cu kach yatsil ti' u k'aaytal	
yetel u bala u toj o'ol almehen- jets' o'ol le kaajo'ob	
yetel máasewáal kaaj	56
Noj Cúchil Jets' O'ol (INE)	56
Ah Tak Jo'ol Noj Lailta'an u Tiáal u Taanlik	
Tulakal Síipil Jets' O'ol (Fepade)	56
Cúchil Jets' O'ol u Muk'i Tak Jo'ol Molay (TEPJF)	57
Cúchil Áantaj Chaka'n Jets' O'ol u Tiáal Kaajo'ob	
Yetel Máasewáal Kaajo'ob	57

E'sajil

Mexicoe' jun p'eel noj lú'um yaab u ayik'al miats, lela' yo'k'o u máasewáal kaajo'ob. Jun p'eel jo'op'eli kajtali"le' cu alicubae' jun p'eel ti le óox k'aal ka'ape'el máasewáal kaajo'ob (taitac 26 millones máaco'ob) yetel 6.5% cu máasewáal t'an ichil jun p'eel buluk cajtali máasewáal, ti le cu tal óox k'aal waxak much'tal yetel 364 jejeláasi.¹

U táanlajl u toj o'olál le máasewáalo'obo' u meyaj yetel ba'ax cu caxtic le noj lú'umo'.

Le o'olalo', je' bix ti noj áalmaj t'an yetel jejeláas nu'uco'ob joron dziibta'an tumen México; cu tan o'ola'a u toj o'olo'ob yetel dza'ba'an ba'ax ken betbi tumen le chan noj lú'umo'ob, tio'lal u yantal sen ma'lo'ob toj o'olal tio'ob.

Le Noj Ka'ancheil Jets' O'olal u Muk'i Tak Jo'ol Molay cu pedz'ik u kuuch yetel u p'aax tu ba'axo'ob unaj ti much' maak caba' o'olo'ob dzo'ok u meyajtik jejeláas winklil meyaj u calanta'al u toj o'olal le kaajo'ob yetel máasewáal kaajo'ob: ti' u xot' k'inil u táanlaal u toj o'olal le much' kaajo'obo'; u siijsa'al u Áantaj Chak'an jets' o'ol kaajo'ob yetel máasewáal kaajo'ob, tac u betpaja' meyaj'o'ob yetel ju'uno'ob u tiáalo'ob je' bix le dziibil u toj o'ol almehen jets' o'ol kaajo'ob yetel máasewáal kaajo'ob.

Le dsiiba' cu a'lik ba'ax le toj o'ol almehen jets' o'ol le kaajo'ob yetel máasewáal kaajo'ob, ba'ax u toj o'ol almehen jets' o'ol winik yetel kó'olel, ba'ax u k'at u a'al le toj o'olo'ob yetel wa ma' tu chimpoltáale'; bix je' u álico'obe ba'ax u naj u betiko'ob yetel máax u nojochil tiáal u maansa'a. Beyxan cu tasic ma'alo'ob tzolt'an tiáal u ma'alo'ob áantaj u toj o'olo'ob yetel ba'ax naj u k'amico'ob.

Le Noj Ka'ancheil Jets' O'ol, yan u dzik u ma'alo'ob áantaj ti u toj o'ola le kaajo'ob yetel máasewáal kaajo'ob cu dzik tu k'abo'ob le dziiba; cu pa'ata'a jun p'eel áantaj u tiáal ma' u taláantaj le utzil jets' o'ol'; beyxan u dzik u tojol u toj o'olalo'ob tiáal u yantal ma'alo'ob táanlaj ti'o'ob.

Noj Ka'ancheil Jets' O'ol u Muk'i Tak Jo'ol Molay

¹ Cha' nu'uk yetel *Catálogo de las Lenguas Indígenas Nacionales: Variantes lingüísticas de México con sus autodenominaciones y diferencias geoestadísticas*, Instituto Nacional de Lenguas Indígenas, jok'saab tu noj ju'unil molay ti' 14 ti' enero ti' jo'abil 2008.

Toj o'olal almehen- jets' o'ol

Toj o'olal almehen- jets' o'ol u cajnaálilo'ob kaajo'ob yetel máasewáal kaajo'ob

Toj o'ol almehen kajnaálo'ob Mexico

Le articulo'ob 34 yetel 35 ti noj Áalmaj ta'níl Mexico, cu chimpoltic bey u kajna'lilo'ob, maachano'ob tumen toj o'ol almehen jets' o'ol, tulakal kó'olel yetel xiib kajna'lilo'ob Mexico, utz u cuxtalo'ob yetel yan tio'ob waxaklajun ja'ab tio'ob.

Le toj o'olal almehen jets' o'ol kajna'alo'ob Mexico cu chimpoltic le noj áalmaj t'anoo' letí le lo'oba':

- Jo'ok' chi' t'an ti' te'et.
- U jo'ok'chi' t'antáa ti je' baxac kuuch ti' te'et, ba'le' yan u chupic tulakal ba'ax cu k'atic le áalmaj t'ano'.
- Much'tal yetel utz u tiáal u chi'ic nu'uc ti tulakal ba'ax u almehen noj lú'um.
- Menyah u toj o'olal k'aat.
- Jo'ok chi' t'an ti k'aat chi' kaj yo'lal ba'xo'ob sen k'abeet ti' noj lú'um.

Le jejeláas nu'ukul noj lú'umo'ob yo'lal toj o'olal maak u cha'nu'ukmak noj lú'um, beyxan cu a'lik u toj o'olal kankunal ti' tulakal ba'axo'ob yan u il ti' almehen jets' o'ol ti' halk'ab tucul yetel t'an, u toj o'olal much'tal yetel halk'ab tak'al.

¿Ba'ax le kaajo'ob yetel le máasewáal kaajo'ob?

Le máasewáal kaajo'ob *“letí le maxo'ob cu tal ti kaajo'ob kajna'lilo'ob ca'chi tulakal le noj lú'um ca' caaj u tal ma'aco'ob táanxeli noj lú'umo'ob yetel layli' yanti'o'ob u much'tal kajtali”*, kanan tak'in, miatsil, yetel almehen wá u xo't'o”.

Le máasewáal kaajo'ob *“leti’ le maxo’ob cu betiko’ob jun p’eel kajtali” tu batzililo’ob, kanan tak’in yetel u miatsil, jeets’ano’ob ti jún xo’ot’ lú’um yetel cu chimpol co’ob u nojochilo’ob je’ bix suc u te’et co’ob*”. Artículo 2º U Noj Áalmaj Ta’anil u Noj Lú’umil Mexico.

U ya’abil le máasewáal kaajo’ob Mexico, cu wakunahtic u wiinklil ti’:

- Jun p’eel lú’um molay, chimpoltáan bey u tiáal ch’i’bal.
- U chaba’ nu’uc tu batsili, ti’ jun p’eel much’tal kaaj.
- Le kucho’ob cu dzaik le much’tal kaajo’ cu dzik meyajo’ob cu pajtal u betik kaaj, okol k’u, kaaj wa u laak’o’ob cu betaa’ u tiáal utz kaaj’.
- Le mu’uch meyajo’ u tiáal u utzi ti kaaj; yetel.
- Tulakal k’inbesaje’, u tiáal u mu’uch’ kinsik kaaj.

Máasewáal jala’cho’ob ich much’tal.

Toj o'olal almehen- jets' o'ol máasewáal kaajo'ob

Le Organización de los Estados Americanos cu jets'ike' u toj o'olal le máasewáal kaajo'obo' bejlae' jach k'abe't yetel k'abet ti' le kiino'ob cu talo'oba'. U kalanta'lo'obe' cu betik u ma'lo'ob chajá, ya'abtal, yetel jejeláas miatsil much' talo'ob.

Le Declaración Americana sobre los Derechos Indígenas cu chimpoltik ma beta'an utz ti le uchben kaajo'ob, ba'ax tu tasaje' u tal maco'ob tanxeli lú'umo'ob, u to'col tio'ob u lú'umo'ob ba'ax u tia'lo'ob, ba'ax tu ka'tbesaj u malo'ob talo'ob, je'bix u k'ato'ob ca'chi.

Yo'lale' k'abe'et u chimpoltáalo'ob u dzaba' xan u toj o'olal oje'la'an, beyxan u toj o'olal almehen, ba'ax cu e'sik u winklil almehen, kanan tak'in yetel u much'tal u miatsil, u taanlico'ob k'u, u tzikba'lil u u'chbenilo'ob yetel bix u tukulo'ob.

Ti' le chimpola' cu tal le toj o'ol le uchben kaajo'ob u tiáal u oclo'o ti' le k'axt'an utz ti' u toj o'ol yetel u balpach, jun tadz ti'o'ob ya yo'lal maako'ob u te'tmo'ob yetel u k'axt'an le ah cúchilo'ob, tsolbe'en t'an, tsolbe'ni wa' je'bix sucti'o'ob.

Tak pahal ko'olel ti' almehen.

Bejla'e' ma'lo'ob, u toj o'olal almehen- jets' o'ol kaajo'ob yetel masewáal kaajo'ob, leti' le lo'oba':

Toj o'ol ti' u jejeláasi

U chimpoltáa u jejeláas much'tal, ba'ax suc u betiko'ob, u t'ano'ob, u oksajo'ol yetel u uchbenilo'ob. U cuxtalo'ob ichi jejeláas kaajo'ob ti' jun p'eel noj lú'um, k'abet u chimpoltáa bix u wiinklil almehen, kanan tak'in, tanlaj tojil yetel molay.

Toj o'olal ma' u cha'ap'ecta'a

Jun p'eel toj o'ol maak **cu k'atic tanla'j junkeet yetel dzikbe'en** ti' kaajo'ob yetel máasewáal kaajo'ob, tu'ux ma' tu chaba' chen u u'yaa bix u t'an, wa bix u búuc, bix u cuxtal wa yan tak'in ti', u tiáal u tzaba' jun p'eel táanlaj cu jatso'ob wa cu tzelk'at u toj o'ol tu junal wa múch'k'abi.

Toj o'olal halk'ab halal

U pajtali yan ti' kaajo'ob yetel máasewáal kaajo'ob **tiáal u mek'tan kajilubao**, u k'at u ya'le':

- Cu pajtal u kuxtalo'ob ichil u winklil much'tal, kanan tak'in, almehen yetel miatsil.
- U tzik u tojil le kaaj je' bix u cha' un'uk maob, yetel u tetico'ob u jalacho'ob.
- U tziko'ob taani ba'ax k'abét ti' kaaj tiáal utzil ti', yetel u cha' u k'och yoko'.
- Kanan yetel u dzik u ayik'al u miats beyxan u k'aj o'ola.
- U jets' cu o'ol ti' maxo'ob cu bin tu ta'anilo'ob ti' u hala'acho'ob ti' u lú'umi máasewáalo'ob.

Toj o'olal tak'al

Jun p'eel t'an **cu siiji ti' ma'aco'ob wa' kaajo'ob**, yan u miatsil, u'uchbenil, almehen, u t'ano'ob wa' u la'ak' ba'ax, **cu a'licuba máasewáal cajil**, u chimpoltaale' ma' tu dzik halaach, wa cúchil taan xeli, ba'le' chen u t'an ka'bet.

Ma' talán ko'lelo'ob yetel máasewáal winiko'ob ti' uts

Le ma'tala'n ti' uts u kankunal u ma'lo'ob taanla'a yetel u bala tulakal toj o'ol maak cu ki' o'oltic le maako'ob. Cu tasike' ma' u tala'nta u áantaj ti' jun p'eel toj o'ol tu táan jun p'eel noj ka'ancheil. U tiáal u beytale' ka'abet junkeet ta'anla' u táan áalmaj t'an yetel mina'an jatz. Beyxan le noj bet utso'obo' ka'abet u cha'nu'uc ti' o'obe' u jejeláasi miats, kanan tak'in yetel much'tal ko'olel beyxan winiko'ob ti le kaajo'ob yetel máasewáal kaaj yetel, jun pay, bix anil u yail yolal u winikil, ch'i'ibal, otzili yetel jo'k'es u lu'usa'a tulakal ba'ax cu taaca tu bej yo'lal ma' u tala'n ta' ti uts.

¿A oje' wáa?

Le *Noy Najil*, je' bix yan ti' áalmaj t'an, dzo'k u jedzik *le noj ka'anchelilo'ob* yan u jo'sico'ob xot o'olo'ob tu séebilak, chuka'an u tiáal tuláacal, ichil u kiinil cu dzik le áalmaj t'aano'.

Ba'ax cu betik ma' u talan ta ti' *uts jets' o'ol* tiáal máasewáal kaaj yetel u kaajo'obe', k'abet u na'ata'le':

- U dzaba' jun p'eel xot kiin jo'sa'an tumen noj ka'ancheil noj lú'um.
- U xot k'iini le toopo'.
- U leten ba'ax o'olali yetel u kankunali ti' le xot o'olo', yetel
- U tzo'ksah t'ani' le xot k'iini ah tak jo'ol.

U ma'lo'ob táanlaj le *uts jets' o'olo'* k'aabet u na'atanle' ti' u jo'sa'a xot k'iino'ob xma' k'atal bej ti'o'ob.

Toj o'olal k'aat chi'

Lela' cu kaa' kantic u kuuch le noj lú'um u k'aat chi'tic u tukul le máasewáal kaajo'ob yo'lal tulakal le tan o'olo'ob yan ba'ax u il yetelo'ob, bey tu áalmehenil, much' tal kaaji kanan tak'in yetel u miatsil. Le k'aat chi'o' jach k'aabet yo'lal je' ba'axac áalmaj t'an wa p'iso'ob cu betik loob ti'oob, tánil ti' u jaakunsa'a, yo'lal beyo' u cha' nú'uctico'ob.

Le k'aat chi'o' k'abet u betiko'ob le cúchil máasewáalob, tu noj lú'umi México u much'tal tulakal kaaj.

¿A oje' wáa?

Ti' *máasewáal kaajo'ob* k'abet u chimpoltáan u jets' o'ol u t'ano'ob ichi le k'aat chí'o'. Tulakal ba'ax yan u oje'ltico'obe', cu k'amico'ob ichil u *máasewáal t'an* u kajal. Beyxan, ti' le muchtal tu'ux ken u *tzol u tukule'*, k'abet tu máasewáal t'an.

Toj o'olal máasewáal t'an

Tio'lal ma' u talan ta' ti' uts tiáal le máasewáal kaajo'ob, beyxan u kananta'al yetel u ayik'alcunsa'a u t'ano'ob, le Kancheil Jets' O'ol u Muk'i Tak Jo'ol Molay tu xot o'olta, ti' jun p'eel p'iso'ole', le p'iso'olo' k'abet u dzik jun p'eel k'ext'an yetel u betik le tsol t'an'o'ob ti' tulakal ba'axo'ob, wa bey u na'.

Jun p'eel hoch habán, ti' 2014 yetel 2015, le ТЕРПФ tu k'ataj u áantaj le Kuchil Noj Lú'um u Tiáal Máasewáal T'aanó'ob (Inali) u tiáal u k'ext'antic yetel tsol t'antic le p'iitkunaj ti' le kaajo'ob oca'no'ob ti' le p'is o'olo', beyo' je' u pajtal u k'aayta'le' ich castlan t'an beyxan máasewáal t'an, je' bix suc u betik le máasewáal kaajo'ob tiáal u mansi'co'ob.

¿A oje' wáa?

Le *ya'ax kext'an* beta'ab ti' mazateca t'an, ti' jun p'eel ba'ax ti' u municipioi Mazatlán Villa de Flores, molay Teotitlán, kuchkabil Cañada de Oaxaca, yo'lal u pajtal u *k'a' o'oltic le kaajó tz'ol t'anbi* le ba'ax cu tasic le xot k'iino'.

Le Takpahal ti' almehen

Yo'lal e'saa tac tu'ux cu naaca' u bak'paach le distrito'ob jets' o'ol ti' tulakal u noj lú'umil Mexico, k'abet u cha' nu'ucta'a, wa cu pajtale', tu'ux yan le kaajo'ob yetel máasewáal kaajo'ob yolal u takpahalo'ob ti' almehen.

U takpahal ti' almehen noj kab, beyxan u toj o'ol chun kaajo'ob yetel, u tíaal u beychajale', siisa'an junk'aal waxak (28) "distrito'obo' máasewáal", cu tasic ta'anile' chen u 53% ti' máasewáal kaaj.

Beyxan le ma'aco'ob te'eta'an ti' le distrito'obo', jach jump'iit ti' máasewáal kaajo'ob w acu takpahalo'ob, chica'an ti' le cu e'sic Jaime Martínez Luna, kajnali' Guelatao de Juárez, Oaxaca, bey "nojoch kaaj".

Much'tal Switchi, Sonora, ich kalan kaaj.

¿A oje' wáa?

U Xot *Interamericanai' Ti' Toj O'ol Maak*, ti' u sipil *Yatama yo'k'ó Nicaragua* ti' 2005, ca' tu ila' u áalmajt'ani jets' o'ol *chen cu p'atic* u takpahal ichi le jets' o'ola' tio'la *xet almehen*, tu k'aita' yan ula'ak' ba'axo'ob cu beycuncic u *tu'ch'u maak* tíaal kuucho'ob ti' le mu'uch kaaj te'et.

Xot' o'ol tiáal u Bala u Toj o'ol Almehen- Jets' O'ol Maak

Jun te'en dzo'k u tso'lo le toj o'ol almehen- jets' o'ol ti' u kajnali kaajo'ob yetel máasewáal kaajo'ob, yan u nú'uc u taanla'a u bala jets' o'ol, je' bix dziibtáan t'aani.

Bix je' u máansa'a ma'ketil yo'lal u pajtal u k'aat'a ca' beychajác u toj o'ol máasewáalo'ob, leti' le xot' o'ol kaj.

Lela' jun p'eel cúchil tojil tu'ux cu ma'ansa'a ma'ketil yo'lal ba'ax ma' tu nú'uc cu betiko'ob u nojochil kaj, cu k'ilik u toj o'ol jets' o'ol wa' u la'ak' toj o'ol yan ba'ax u il yetel takpahal almehen.

Bey jun p'eel e'saje', le toj o'ol cu pajta u bala ichil cúchil bala, wa' jun p'eel te'et tu'ux cu oco' xot almehen cu pajtal u beychajale', ichil ulak'o'ob, le lóoba':

U cha' chi' t'an maak.

- **Jo'ok chi' t'an.** Le toj o'ola' ma' tu beyta' wa cu tukulta'a juntú'ul nojochil tu jok'esa' wa' ba'ax cu k'al bej ti' le te'et wa ti' takpahal ichil u te'eta'a le ma'aco'ob ken u betubao'ob u tumben nojochil kaaj.
- **U jo'ok chi' t'anta'a.** U k'iili le toj o'ola' cu pajtal u tale' wa juntú'ul nojochil wa' xot almehen tu jok'esa' wa ba'ax cu k'al bej ti' u takpahal bey maak cu dzibola', kó'olel wa' xiib tac u yantal ti' jun p'eel kuuchil bakab.
- **Ja'alk'abi much'tal.** Je' u k'iili le toj o'ola' wa jun p'eel xot' almehen wa much' tal almehen cu k'alic bej tiáal le takpahajalo' wa u oco' ichilo'ob.
- **Jok' chi' t'an ti' k'aat chi' kaj.** Wa yan ba'axo'ob tu'ux k'abet u k'at chi' ta'a kaj, yan u toj o'ola' u takpahal ichi yetel u dzik u jo'ok' chi' t'an.

Le máasewáal kaajo'ob yetel u chukano'obe' cu pajtal u talo'ob tu ta'an uts' jets' o'ola' tiáal u bala u toj o'ola' ti bix anico'ob, ichil ba'axo'ob, wa cu k'iilil u toj o'ol ti':

- Le k'at chi'ó. U jala'chilo'ob noj lú'um k'abet u k'at chi'tco'ob le kaajo'ob yetel máasewáal kaajo'ob wa' yan u kuuchco'ob u chi'iko'ob jun p'eel nú'uc, tiáal u kalantico'ob u ba'axo'ob wa' ti' aalmajt'an, wa' ma' tu tasico'ob ma'lo'ob uts ti' u cuxtal le máasewáal kaajo'ob. Wa ma' tu beta'a le k'at chi' kaajo' wa ma' tu chupik tulakal ba'ax cu k'ata'le' je' u pajtal u mansico'ob u ma'ketil tu ta'an nojochi jets' o'ola.
- Jo'ok chi' t'an yetel u jo'ok chi' t'anta'a. Ma' u chaba' u jo'k' chi' t'an yetel u jo'ok' chi' t'anta'a le ko'olelo'obo', le nojoch maak'obo' lelo' u t'aakal u toj o'ola' cu pajtal u ma'ketil. Beyxan cu pajtal u ma'ansa'a tu táan nojoch jalacho'ob, wa ma' tu chimpoltáa u much' meyaj kaaj, ichil u laak ba'axo'ob.
- U te'etico'ob u nojochilo'ob je' bix suctio'ob. U ja'al k'ab halali le kaajo'ob yetel máasewáal kaajo'ob cu dzik xan u pajtali u teét bix suc tio'ob bix u te'etico'ob u nojochilo'ob. Le o'lalo' je' u pajta ma' ketil wa le nojochil ma' tu cháik u bin tánxeli jun p'eel máasewáal kaaj.

Lelo'oba' chen e'sajo'ob cu pajtal u ka'lic bej ti' le takpahal almehen, bale le p'is o'ol kaajo' k'abet tiáal u bal je' macama'c toj o'ol wa ma' tu beychaja' le te'eto',je' bix le ja'alk'ab t'an wa le toj o'ol k'atchi'.

Na' yetel u paala' taan u dzik u cha' chi' t'an tu nú'kul.

Wa' cu k'uchu u k'inil u yu'uchu ba'axo'ob je' bix dzok u ála'la', cu pajtal u beta'a yetel u ma'ansa'a jun p'eel takpol tiáal xot o'ol ich kaaj u tiáal lela' yan can p'eel k'in, cu chumpaja' u x'oko tu tze'el k'in iki oje'ltab betaab tumen u nojochil.

Le takpola' k'abet u jorondzii'bta'an tumen u chuka'an le kaajo' wa máax cu bin tánil yetel k'abet u bin juntádz tu ta'an u nojochil tu jok'besaj le ba'axa'. Jun p'eel e'sa', wa le ba'axa' tu jok' besaj u nojochil kaaj, le takpolo' k'abet u ma'ansa'a tu cúchili ta'nla'le nojochilo'.

Sen k'anán le takpolo' u chúp tulakal ba'ax cu k'ataa, tumen wa ma'e', le Noj Ka'ancheil Jets' O'olal u Muk'i Tak Jo'ol Molay je' u tzelk'atike', le k'al u a'le' ma' ta'an u xiixtik wa' cu t'aakik a toj o'ola'.

Wa' ti' máasewáal kaajo'obe', ti' le xot o'ol kaaj le kaan cheilo' k'abet u "dzik" ba'ax miná'an ti' le tak jo'olo' yetel u a'lik ba'ax tu k'ila' u toj o'ol, le nojochilo' yan u utskinsik, chuchbesik wa u much' kinsik tulakal ba'axo'ob ma' tu nu'uki', chen ba'le k'abet u na'ataá yetel sacili' le xok cu bétbi ti' le ju'um k'ubo'.

Le dziibo' ma' talami', kex k'a dziibta'an, ba'le ku ya'al ba'ax táan u k'ilik u toj o'ol almehen le maako'ob máasewáal kaajilo'obo'. Cu pajtal yo'lal jun p'eel te'et yana' xet' almehen wa ba'axo'ob yan u il yetel u dzaba' u nojochilo'ob kaaj je' bix suctio'obe'.

K'aasé

Tulakal ba'axo'ob tu xot o'olta le ka'ancheo'ob jets' o'ol, ichilo'ob TEPJF, k'abet u dz'okol yetel jun p'eel xot' k'in cu tzol tu dzaj u o'ol wa ma' ti' le maak wa maako'ob tu máanso'ob le tak polo'.

¿Ba'ax naj u betik le kaajo'ob wa u kaajna'alilo'ob wa ma' tu chimpoltáa u toj o'ol almehen- jets' o'ol?

Wa'untu'ul nojochil jets' o'ol, xet almehen wa nojochi hala'ach cu t'aakik u toj o'ol jets' o'ol, le máasewáal kaajo', je' máaxak u chukanile', wa máax cu bin tánil ti', u naj:

Yáax. U hala'achi jets' o'ol yumi

1. U bin tu ta'an nojochil jets' o'ol u k'ochil, e'sa': mayak ba'te'il, nojoch cuchil kaaj, tsol t'an kaaj, cúchil noj lú'um jets' o'ol, ichil u la'ak', u tiáal u k'ata'a u chimpoltáal u toj o'ola almehen- jets' o'ol.
2. U a'al yetel jun p'eel dziib u toj o'ol t'aaki yetel u tuch'uut ba'ax u k'at cu xot' o'olt le nojochi'. Ma' k'abetu bin yeteluntu'ul men uts.
3. K'abet u a'alik u k'aaba' yetel u tiáal le máax cu bin taanil ti'.
4. U a'al tu'ux kaja'an u yo'lal u pajtal u dzá ojeltbiti' le xot' o'olo'.

U kuuch u nojochil jets' o'ol u dza' k'ajotbi' u ba'axo'ob máasewáalo'ob, tulakal u xot' k'iino'obe' yan u dzik ojéltbi ti' tulakal u kajnalilo'ob kaaj yetel máasewáal kaaj, je' bix sukil ti' tulakal kaaj, tiólal u pajtal u balalo'ob ma'lo'ob, yo'lal tulakal ba'axo'ob u pajtal u bin yok'olo'ob.

5. Chen naj u e'sik u máasewáli, yo'lal u táanlajl tumen le nojochi' tumen yan u miatsil, u'uchbeni almehen, máasewáal t'an, wa' u la'ak ba'ax tu kajaal.
6. U a'al ma'ax nojochi ta'an u t'aakik u toj o'ol.
7. U tuch'uut tulakal ba'ax, a'alaj ba'al yetel le áalmaj t'an t'aako'.

Le Nojoch Noy najil dz'ok u halaltic yo'lal kaajo'ob yetel máasewáal kaajo'ob, u kuuch u nojochil jets' o'ol u chuchbesik ba'ax mina'an ti' le a'alaj ba'al cu ma'ansa'a, wa' chucha'an ba'ax cu a'laali' yetel u tzolco'ob ba'ax k'iilico'ob.

8. U tza'o'ob tulakal ba'ax cu a'ant u ila'a wa jaaj ba'ax cu k'atico'ob.
9. U jorón dziibt u tak pol, wa' u tza'a u dza'nk'a'.

Ka' tsuk. Noj ka'ancheil jets' o'ol kaj wa noj kaj

Wa' u nojochil t'anlaj jets' o'ol ma' tu xot' o'oltic tu tze'el kaaj wa' ti' u chuca'no'obe', u laak' pe'chak'e' u bintu ka'ancheil jets' o'ol noj lú'um, máax ken u xíixt u xot o'ol le cúchil o u tiáal le nojochi kaaj. U tiáal u pajtale' k'abet u betik le ba'axo'oba':

1. E'sa' jun p'eel dziib tak pol tu táan le nojochil jets' o'ol tu hok'sa le xot o'ol wa ba'ax tu betaj cu t'aakik u máasewáal toj o'ol.
2. U dziibil le tak polo' k'abet u ma'ansa'a ichil u k'inil cu a'lik le áalmaj t'an kaaj, ichil kam p'eel k'in cu xo'ko tu láak' k'inil úchic le xot' o'olo'.
3. Le nojochil wa xot almehen cu k'am jun p'eel tak pol cu tal yo'k'ol u meyajob wa' xot o'ol, k'abet u ma'ansik t'an ti' cúchil wa' ka'ancheil, u a'le': máax cu tak pol, wa' xot k'in ma' keta'ni, u k'inil yetel u tsilk'inil u k'aama.

Óox tsuk. Noj Najil Cuchkabil u Noj Ka'ancheil Jets' O'ol u Muk'i Tak Jo'ol Molay

Le ken u xot' o'ol le ka'ancheil noj lú'um jets' o'ol ma' tu tze'el kaaji', cu pajtal u bin tu ta'an le noy najil cuchkabil u tiáal u péeksico'ob jun p'eel xot o'ol wa' u ócsik jun p'eel hekeb, je' bixak le takpolo', yan u betik tulakal ba'axo'ob a'la'an táani.

Ti' tulakal noy najil cuchkabil k'abet y k'ajo'oltico'ob tulakal ba'axo'ob ti' le jejeláas noj lú'umo'ob, je' bix u e'sa'a ti' le tsol dziiba':

Sala Regional Gualajajara (I Circunscripción)	Sala Regional Monterrey (II Circunscripción)	Sala Regional Xalapa (III Circunscripción)	Sala Regional Ciudad de México (IV Circunscripción)	Sala Regional Toluca (V Circunscripción)
Baja California	Aguascalientes	Campeche	Ciudad de México	Colima
Baja California Sur	Guanajuato	Chiapas	Guerrero	Hidalgo
Chihuahua	Coahuila	Oaxaca	Morelos	Estado de México
Durango	Nuevo León	Quintana Roo	Puebla	Michoacán
Jalisco	Querétaro	Tabasco	Tlaxcala	
Nayarit	San Luis Potosí	Veracruz		
Sinaloa	Tamaulipas	Yucatán		
Sonora	Zacatecas			

Kan tsuk. Noy Najil Nojoch Ka'ancheil Jets' O'ol u Muk'i Tak Jo'ol Molay

Je' bix dzo'ok u a'ala' , wá cu k'iili u toj o'ol almehen- jets' o'ol, le cuchil tsa'an u bet uts tiáal u ma' ketil yo'lal ba'xo'ob jok' besa'an tumen nojochilo'ob, leti' le xot o'ol tiáal u bala u toj o'ol almehen- jets' o'ol tulakal maak, lela' yan u k'ajo'oltic le Ka'ancheil Jets' O'ol u Muk'i Tak Jo'ol Molay, tu k'ab jun p'eel u noy najil kuchkabilo'ob.

Ba'le yan ba'axo'ob cu uchú ti'o'ob, le ken táanláak le wa' ba'axo'obo', le Noy Najilo' je' u pajtal u bisik tio'ob ichi tojil muk'antáan yetel u táanlaa beyo' le ba'ax cu k'aatal tu bej yetel bix anil u lú'umo'ob, u much'talo'ob yetel u miatsil, cu pajtal u betik ti' le máasewáal kaajo' u tzélel ti' u beta'a uts tojil, je'bixo'ob u na'achi yetel bix u pe'escicuba'o táanxeli le kaaj tu'ux yan u otoch máax betik, tac tu'ux yan le kaajtu'ux cu caxta'al u otoch le nojochil cu ma'ansa'a le ba'ax k'abet tiáal le takpolo', wa u la'ak' ba'ax ma' u pajtal u oco tu sen málo'obi' tu bak' pach le noj lú'umo'.

Jun p'eel ba'ax sen k'anan ti' u bala u toj o'ol almehen- jets' o'ol tiáal le kaajo'ob yetel máasewáal kaaj

¿Ba'ax uch Cherán?

Le ba'axa' k'ananchaji' tumen jun p'eel xot o'ol pe'ecsa'ab tumen 2,132 maako'ob tu kaajil, San Francisco Cherán, ti' u noj lú'umil Michoacán, máasewáal kaaj tu kaajil purépecha, jun p'eel sen úchben kaajtali.

Le ba'axa' u'uch yo'lal jun p'eel dziib tu'ux le kaajna'lo'ob tu k'ato'ob ti' u cúchil jets' o'ol Michoacán u dza' u halali u tzabal le máaxo'ob ken u beto'ob le jets' o'olo' beychajak je' bix soco'obe'.

Le much'tal cu'chi jets' o'ol ti' le kaajo' tu a'laje' ma' tu k'ab yan u xot o'oltik ba'ax cu k'atik le máasewáal kaajo', yo'lal u betik le meya' je' bix suco'obe'.

Bey ma' tu k'ax t'anto'obe', bino'ob tu ta'an nojoch noy najil chimpoltáab tio'ob ca' a'la'tio'obe' je' bix yan te' áalmaj t'an tu Artículo 100°, jatz a, xe'et VIII, ti' noj a'lmaj t'aan, 8, jatz' cha'nu'uc 169 ti' le much'tal Noj lú'umo'ob meyaj, u toj o'ol le máasewáalo'ob yetel máaxo'ob ichilo'ob yan, u betiko'ob le meyaj'oba' je' bix suc tio'obe', ba'le cu chimpolto'ob le noj áalmaj t'ano'.

Bey tuuno' ta'an o'olta'ab, ichil tu xot o'olal tu junob, k'abet u lo'usáal tulakal ba'ax ma' tu cha'ik u meyaj le máasewáal kaajo'ob wa' je' máxak ichilo'ob, tumen k'abet yantalti'o'ob ma'lo'ob ti' jun p'eel xot o'ol.

Ti' tuun mix jun p'eel lú'um ti' noj lú'um je' u p'atal mina'an u o'ol ti' u kuucho'ob cu tal ti' le áalmaj t'aan tu ya'ax articuloi, beyxan ti' tulakal u nu'uk utsil noj lú'um yetel ti' u laak' noj lú'umo'ob tu'ux cu chola'a u bala u jejeláas kaajo'ob máasewáal yetel u miatsil le máasewáal kaajo'ob.

Ti' u hok'sajil le 5 ti' febrero ti' 2012, p'is beta'bix u tzaba le nojochilo'ob ich much'tal kaajo' ti' u kan p'eel cajtali pach kaaj ti' Cherán je' bix suc tio'ob, tu cha'aj o'olo'ob u nojochil le kaajo'ob, ichilo'obe' u nojochi jala'chi' kaaj, le k'eri Janaxkalicha.

Beyxan, wa' yan ba'ax k'abet u beta'a yetel wa' cu much' kinsa'a wa ba'ax cu k'aata'ale', cu pajtal u takpolta'an u xot o'ol u cuchil noj lú'um almehen jun tádz tu ta'an Noy Najilo'ob wa' u Nojochil, "u síit'tik" le ka'anche o'ob almehen le Noj lú'umo'ob (*per saltum*), je' bix u'chik ti' lela'.

SUP-JDC-325/2014. Ba'ax úch San Jacinto Yaveloxi, lu'umil Santiago Choapám

Ti' le ba'ax ucho' le kaajna'lilo'ob le máasewáal kaaj San Jacinto Yaveloxi, Oaxaca tu K'aito'ob yetel tu síit' taj cúchil (*per saltum*), xot o'ol tiáal u bala u toj o'ol almehen- jets' o'ol maak yok'o le nu'uc juk'besa'an tumen le Ah Tzol xikin u cúchil Noj Lú'um Jets' o'ol yetel takpahal kaajnalob Oaxaca, cu a'liko'obe' ma' ma'lo'ob le ju'um tu liso'ob tu'ux tu te'etajo'ob u nojochilo'ob kaaj bix su'k u betiko'ob tu máasewáal kaajo'ob.

Le ba'ax tak polta'abo' pat chaj u k'ajo'oltik le ka'ancheil Noj Lú'um jets' o'ol bále' yo'lal m'a tu betajo'ob tu nu'uc tumen le xot o'olo'ob, le ba'xo'obo chicpaj ichil beyo' tu tukultajo'ob tumen k'anan yetel balchahal tumen k'anan yetel balchahal le ba'axo', yo'lal ma' u jok' ol le xot o'ol ichil le ka'anche Noj Lú'um jets' o'ol yetel le Nojoch Noy Najil, cu Tumbensa'a le *per saltum*, lela', bale' le Nojoch Noy Najil leti' tu k'ajo'olta le tak polo'.

Ich much' talí tu kaajil Switchi, Sonora.

Ti' u la'ak'e, le Nojoch Noj Najil yan uk'ajo'oltik, chen leti', le ba'axo'ob ka'tukultbi tu yo'kol le ba'ax dzo'k u táanlaj tumen le Noy Najil Kuchkabilo'ob, wa dzo'k u xot o'olta'a ma' u dzabal jun p'eel Áalmaj T'aan jets' o'ol tumen cu tukulta'a cu bin yo'kol le Noj Áalmaj T'aan. Le ba'axo'oba' k'ajo'olta'an bey tiáa ka'a-tukultbi.

Ba'axo'ob káa- tukultbi (REC)	
Le t'an yo'olal...	Sistemas normativos indígenas Cu bin yo'k'ol xot k'iin tsola'an tumen jun p'eel Noy Najil Kuchkabil ti' cúchilo'ob takpol jela'an ti' xot o'ol ma' ketil, tu'ux cu a'albi yo'k'o u áalmaj t'aanili wa utsil p'isib: toj o'ol jets' o'ol máasewáal.
Hun pay ba'axo'ob.	Lela' cu xot o'olta'a chen tumen le Nojoch Noy Najil. Jun p'eel cha' antsil beel tiáal u pets'e ti' le p'is áalmaj t'aano', cu ma'ansik tu tukul le xot k'iino'ob le Noy Najil Kuchkabil'ob le ken u xot o'ol ma' u dzaba' yo'k'ol jun p'eel áalmaj t'aan ichil ba'axo'ob jets' o'ol, tumen cu tukulta'a cu bin tu yo'k'ol Noj Aalmaj T'aan. Cu pajtal u k'albatico'ob ko'olel wa' wiinico'ob ich kaajilo'ob yetel máasewáal kaajo'ob ma' ta'an u chimpoltáal u toj o'ola' yetel u xot o'ol bey óoxo'ob k'abelti'ob. Mináan ula'ak' ba'ax tiáal ma' ketil.
Láak'o'ob Ka'ancheil uts.	Le <i>amicus curiae</i> wa u la'ak'o'ob ka'ancheil uts, jun p'eel oochel cu tsolik ti' máaxo'ob cu kach yatsilo'ob bey ma'aco'ob ma' tu occicuba'ob ti' le xot o'ol, kex cu tukultico'ob yo'lal ba'ax cu ba'te'ilta'a ichil. Le Nojoch Noy Najil Tiáal ТЕРПF dzo'ok u kuxkintik ichil le cúchilo'ob ma' ketil yetel jets' o'ol yo'lal núucul p'isib máasewáal, je' u pajtal u ocó maako'ob ma' u tia'lo'ob le xot o'ol ti' dziibo'ob jach u k'iinil, máansa'an tánil ti' u jok'besa'a u xot o'oli.

Jurisprudencia 17/2014. AMICUS CURIAE. U KACH YATSIL JE' U PAJTAL TAAN U ÁLA'AL U K'ANANI U NU'UCUL MA' KETIL TAK'AL TI' JETS' O'OL YO'LAL NU'UCUL P'ISIB MÁASEWÁAL.

Cuchilo'ob jets' o'ol cu kach yatsil ti' u k'aaytal yetel u bala u toj o'ol almehen- jets' o'ol le kaajo'ob yetel máasewáal kaaj

Noj Cúchil Jets' O'ol (INE)

Bix cun bétbi le jets' o'olo' lelo' u kuuch nojochilo'ob jets' o'ol noj lú'um beyxan ti' jejeláas lu'mo'ob, u kuucho'ob u a'áantaj ti' u bin u beychaja' le meyaja'. U nojochilo'ob noj lú'um ti' le ba'axo'oba' u kuucho'ob u tsolco'ob, u dza' u tojol, yetel u p'isico'ob u jets' o'olta'a u nojoch jala'chi u Noj Lú'umi Mexico beyxan senadoro'ob yetel Aj Betaj Áalmaj T'aan noj lú'um cu mu'uch' betiko'ob le molayil Aj Betaj Áalmaj T'an. Le cúchilo Noj Lú'um Jets' O'ol (ichil castlán t'an INE) u wiinklil u kuuch o tsolik le jets' o'ol noj lú'um. Le INE cu tsolik xan, tu nu'uk yetel le cuchilo'ob jets' o'ol ti' le jejeláas lú'umo'ob, le jets' o'ol ti' kaaj ti' tulakal le jejeláas lú'umo'ob yetel tu nojoch kaajil Mexico.

Ah Tak Jo'ol Noj Lailta'an u Tiáal u Taanlik Síipil Jets' O'ol (Fepade)

Le FEPADEO' jup'eel wiinkli le Kii' kunah Yo'k'ol Noj Lú'um (PGR ichil castlán t'an) cu kanantik, xiixtik, yetel cu bétik u bo'ota'a le siipilo'ob jets' o'ol noj lú'um.

Le siipilo'ob jets' o'ol ba'axo'ob cu t'aakik tulakal ba'ax chimpoltáan ti' cha' chi' t'an, jalk'ab, ma' tu iláa, che'en jujuntu'uli yetel ma' tu ma'ansa'a, yetel cu k'ilik u woonklil le jets' o'olo' yetel u keetil le meyaja'.

Ti' le jejeláas lú'umo'ob yetel u nojoch lú'umi Mexico yan wiinklilo'ob ichil le kii'kunajo'ob ich kaaj cu kuuchco'ob u xiixta'al le siipilo'ob jets' o'ol ichil le jets' o'ol ti' kaaj.

U siipilo'ob jets' o'ol, ichi u la'ak'oob:

- Cha' chi' t'an ma' chen junte'eni' ti le jets' o'olo'.
- K'al bej ti' le cha' chi' t'an wa u xo'ko'.
- Cha' chi' t'an wa k'aat cha' chi' t'an yetel u ju'unil yetel yoochel ma' jaaji', ya u tiáal u láak maak.
- U mol, je' ba'axac su'ut, ju'uno'ob yetel yoochelo'ob jets' o'ol yahal maako'ob.
- Pedzel maak tia'no'ob tu'ux cu úchul jets' o'ol u tiáal ca' jets' o'olnak yo'lal juntu'ul maak dza'an tiáal u te'etaa ti k'iinil le jets' o'ol.

Cúchil Jets' O'ol u Muk'i Tak Jo'ol Molay (TEPJF)

Le Noj Káancheil Jets' O'ol, tu k'ab u jejeláas noy najil kuch kabil wá ti nojoch noy najil, cu dzik u o'ol ti' tuláacáal kaajna'lo'ob Mexico, je bix yan ti' le dziiba'.

Ichil u wíinklili le Noj Káanchéa, cu iláa Le Antájil Chak'an u Tiáal Kaaj ye'tel Máasewáal Kaaj, u kuuchma' u dzik xma'bo'li u táanlaj ti u bala yetel maako'ob ichilo'ob.

Cúchil Áantaj Chak'an Jets' O'ol u Tiáal Kaajo'ob Yetel Máasewáal Kaajo'ob

Ti' le dzok ja'o'oba, le Noj Káancheil Jets' O'ol tu bin u náchta ti' u bala u toj o'ol kaajo'ob yetel máasewáal kaaj, táan u dzik ya'ab u o'ol tu ba'ax k'abet u xot o'oltik yetel u cha'nú'uctik u miatsil. Leló tu áantaj le xot o'olo'ob jets' o'ol u balo'ob tu ma'lo'obi u toj o'ol le máasewáal kaaj yetel u batsililo'ob, ichile' le toj o'ol u chiiko'ob nú'uco'ob tu jun'o'ob, yetel u dzico'ob ya'ab áantaj yetel u bala le toj o'ol u ocolo'ob ti' uts', bala yetel u úya'lo'ob.

Yo'lal ma' u yajtal u oco' ti' le utzó, le Noj Káancheil tu síijsaj u **Cuchil Áantaj Chak'an Jets' O'ol Tiáal Kaajo'ob Yetel Máasewáal Kaajo'ob**, u meyajé' u bet ma' u yajtal yetel u nadzik u kaajnali máasewáal, ich keeri, u oco' ti le káancheilo'ob, u tiaál u chichantal le mináan ketil ich tojil yetel u táano'oltik u balal tumen uts sen

ma'alo'ob yetel u meyajil xma'bo'oli ti' tsol nu'uk yetel u áantaj ti' ba'axo'ob jets' o'ol tu tzéel, kaajo'ob, máasewáal kaaj yetel máako'ob ichilo'ob, k'ajo'oltbi' ti tulakal súut u tojo'ol ich Noj Áalmaj t'aan ti' áantaj yetel tsolt'ano'ob beyxan áantajo'ob u k'ajo'olo'ob le jejeláas máasewáal t'ano'ob yetel miatsil.

Hoktantah ko'olelo'ob ich much' tal kaaj.

¿A oje' wáa?

Jun p'eel toj o'ol le *kaajo'ob yetel máasewáal kaaj* leti' le cu k'ajo'ol tik tulakal ba'axo'ob, *je' bix suk u betiko'ob*, le betike' sen k'abet ti' le *chak'an cúchil jets' o'olo'* u pajtal u túuxtico'ob tulakal le júuno'ob ti *u nojochilo'ob máasewáal kaajo'ob* tiáal u k'ajo'olto'ob le báaxo'obo' yetel u dzaiko'ob u ma'alo'ob xot o'ol yo'lal ma' u yantal jun p'eel tsa.

Le áantajo' cu dzik ka'a pe'el u meya': tsol nu'uk yetel áantaj ich Tojil.

¿Bix le meya' tsol nu'uk?	
Tsol nu'uk	Le máax cu dzik áantaj xiib wa' ko'olel k'abet u dzik ti' le máax cu k'atik le áantajo' jun p'eel tsol nu'uk, tsol bej yetel kambail, yetel ya'ab na'at, ma'lo'ob chun yetel chunbesah, ti' le ba'ax ta'an u tsolo'.
¿Bix le meya' áantaj ich tojil?	
Áantaj	Le máax cu dzik áantaj xiib wa' ko'olel cu bin tánil le máax cu k'atik áantaj tu ta'an Le Noy Najil Noj Káancheil Jets' O'ol u Muk'i Tak Jo'ol Molay yan u ketlani, cu chunpajal táan u beta'al u tak poli' yetel tulakal u k'inil tak u dzo'okol le xot o'olo'.

*¿Bix u k'aatal le meyajil
le tsol nu'uk yetel le áantajo'?*

Le máax u k'ate' k'abet u bin ti' je' macama'ac u cúchili le áantajo', tu nojoch kaajil México, Xalapa, wa' Oaxaca, wa' ma'e, je' u pajtal u t'an ti' **teléfono wa' correo electrónico wa' fax**.

Ti' le óoxdzok ba'alo'oba' (teléfono, correo electrónico wa' fax) le k'aato' k'abet u sée tu'uxta'a yo'lal u táanlaj tu séebi ti' áantaj xiib wa' áantaj ko'olel, máax cun u dza' ma'lo'ob táanlaj le máax tu betaj le k'aato'.

Ti' le cúchilo'ob a'laano, le kaajna'lilo' yan u táanlaj tumen juntul xiib áantaj wa' ko'lel áantaj, máax yan u chupik y ju'unil je k'aato' yetel tulakal le k'aat chi' yan u núuktik yetel ba'axten k'abet ti' le meyajil áantaj.

Yo'lal u pajta u sen ma'lo'ob tal táanlaj ich utsil, ti' le Dziiba' Tan u dzaba' ojéltbi ti' le kaajo'ob yetel máasewáal kaaj, beyxan ti' tulakal maak, tulakal ba'axo'ob u tiáal ma'lo'ob tak'al yetel le Noj Áantaj Chak'an ti' le Kaanche'a, wa' ba'ax k'abet u meyajé':

Noj Cúchil

Túux: Sala Superior del Tribunal Electoral del Poder Judicial de la Federación.
Carlota Armero núm. 5000, colonia CTM Culhuacán, CP 04480, delegación
Coyoacán, Ciudad de México.

Correo electrónico: defensoria@te.gob.mx.

Lada sin costo: 01 800 00 83753.

Fax: 01 (55) 5728 2380.

Cúchil Xalapa

Túux: Rafael Sánchez Altamirano núm. 15, esquina Cuauhtémoc,
Fraccionamiento Valle Rubí, colonia Jardines de las Ánimas, CP 91190,
Xalapa, Veracruz.

Teléfono: 01 228 842 3700.

Extensiones: 3690 y 3691.

Cúchil Oaxaca

Avenida Juárez núm. 709, colonia Centro, CP 68000, Oaxaca de Juárez,
Oaxaca.

Teléfono: 01 (55) 5723 2800.

Extensiones: 2992, 2993, 2994 y 2995.